

Dr. Bodó Sándor

Közgyűjtemények az ezredforduló küszöbén

A XX. század utolsó évtizedének közepén és az ezredforduló küszöbén tesztek kísérletet a közgyűjtemények helyzetének (állapotának, gondjainak) és perspektíváinak felvázolására. A viszonyítási pont, ahonnan a vázlat készítése során elindulhatok, 1989 és 1990 - a társadalmi változás időszakának kezdete.

A 80-as évek végén a korábbi évtizedek megszokott "maradványelv" gyakorlatán alapult a kultúra támogatása, mégis a kelet-európai viszonyok között kiterjedt, sokrétű és elfogadhatóan finanszírozott kulturális intézményrendszer működött; viszonylagos biztonságban. 1990 és 1994 között a kultúra gazdasági helyzetén szinte semmi sem változott. A költségvetés kulturális kiadásai megközelítően követték az infláció mértékét. Fokozatosan átalakult viszont a kulturális intézmények költségvetési szerkezete. A fenntartás összege megtöbbszöröződve, egyre jobban elvonta a közvetlen szakmai tevékenység pénzügyi bázisát.

Vitányi Iván egyik elemzése már 1994. januárjában jöslatként vetíti előre: "a kulturális intézményeket illetően a Kormány nehéz helyzet előtt áll. Volt egy, a legapróbb részletig centralizált állami intézményrendszer, amely azonban az adott korlátok között folyamatosan és nem eredménytelenül működött. Most olyan új intézményrendszert kell létrehozni, amely megfelel a plurális demokráciák és piaci gazdaságok elvének és gyakorlatának, de meg tudja őrizni az értékeket, sőt képes hatékonyabb terjesztésükre is. A dilemma a következő: milyen módon és milyen gyorsan lehet és kell ezt a le-, át- és felépítést úgy végrehajtani, hogy a folyamatosság megmaradjon. Nehogy előbb teljesen lebontsunk működő szervezeteket, és amikor már csak a romok meredeznek előttünk, akkor kezdjük gondolkodni az új felépítésén."

Miközben - Marschall Miklós véleménye szerint - a "kultúra demokratizálása sokba kerül", ugyanakkor nem lehet lemondani a reprezentatív kulturális intézmények állami tulajdonáról és a közvetlen állami finanszírozásról. Olyan kormányzati magatartást tart szükségesnek, amely tudomásul veszi ugyan a piac meghatározó szerepét, de nem mond le annak aktív befolyásolásáról és alakításáról.

1994. áprilisában Harsányi László állapítja meg, hogy az állam kivonulása a kultúrából évről-évre folytatódott, s "mivel elmaradt az államháztartás reformja az elmúlt években, nincs kép pillanatnyilag arról, hogy az állam hosszabb távon milyen kötelezettségeket kíván magára vállalni közvetlenül a kultúra finanszírozásban."

1995-től, s a tervezett államháztartási reform révén méginkább 1996-tól a "karcsúbb, de hatékonyabb állam" koncepciója nyomja rá bélyegét

intézményeink tevékenységére és alakuló terveire. Radikálisan felül kívánja vizsgálni a pénzügyi irányítás az állami szerepvállalást, s a kultúra (és néhány más szektor) esetén az eddignél széleskörűbb munkamegosztást tervez az állam, a civil szervezetek és a piac szereplői között. A "reform költségvetés" csökkentené a központosítás mértékét, mérsékelné az állam újraelosztó szerepét és a központi források eddignél hatékonyabb felhasználását igényli.

A még mindig formálódó államháztartási reform kultúrát érintő koncepciója mindenféle "karcsúsító" szándék mellett is biztosítani kívánja az országos múzeumok, könyvtárak és levéltárak szakmai teljesítményét, s fontosnak tartja az önkormányzati intézmények feladathoz és teljesítményhez kötött támogatását is - kizárva bizonyos meglévő párhuzamosságokat.

*

*

*

Az elmúlt 5 évben a könyvtárak, levéltárak és múzeumok életét újraszabályozó szakági törvények nem születtek meg. Ez persze nem jelenti azt, hogy kulturális örökségünk jelentős részét gondozó szakterületek nem tettek erőfeszítéseket a jogszabályok előkészítésére. Könyvtári és múzeumi vonatkozásban vannak kész koncepciók, sőt hosszas vitában kiérlelt kodifikált törvényszövegek is. A közeli jövőben mégis csupán a köziratokat, közlevéltárakat és a magánlevéltárakat érintő törvény tervezete kerül palament elé.

Részt vett viszont a Művelődési és, Közoktatási Minisztérium az önkormányzatokról alkotott 1990-es és 91-es törvények előkészítésében és módosításaikban. Összességében nyugodtan megfogalmazhatom, hogy a helyi és megyei önkormányzatokról, a helyi önkormányzatok feladat- és hatásköréről, valamint az egyes állami tulajdonban lévő vagyontárgyak önkormányzati tulajdonba adásáról szóló törvényekben érvényesíteni tudtuk a közgyűjtéményi intézmények életében meghatározó folyamatosság elvét. Az évtizedek alatt kialakult intézményi struktúrák - gyűjtőkörük, tevékenységük és szolgáltatásaik - a megyei önkormányzatok kötelezően ellátandó feladatai lettek.

Arról persze szó sincs, hogy a törvények érvényesítése során a szerepek és feladatok vállalása viták, problémák és "ügyek" nélkül történt volna. Számos gond forrása volt épületek, műemlékek, muzeális értékek - egyes esetekben levéltári iratok - tulajdonjoga. A vagyonátadó bizottságok a benyújtott bizonyítékok - olykor minisztériumi szakvélemények alapján - döntöttek a vitás kérdésekben. Természetesen jöttek létre közös tulajdonok. Különösen az ország 19 megyei önkormányzata által fenntartott (egyébként regionális feladatot az egykori járások területén ellátó) városi múzeumok esetén nyújtott be igényt sok város, és jegyeztette be tulajdonjogát. Példa gyanánt hadd

említsék csupán egy kiemelkedő esetet. Szolnok megye - mint a területén működő múzeumi szervezet fenntartója - a tulajdoni törvény szerint vagyontárgyai közé kívánta sorolni a jászberényi Jász Múzeum műkincseit is. A város önkormányzata azonban protestált és igényt jelentett be számos muzeális emlék - köztük a városi címerben is szereplő Lehel kürtje - tulajdonjogáért. A vagyonátadó bizottság végül méltányolta Jászberény kérését. A közös vagyonoknál persze értelemszerűen jelentkezik a közös fenntartás és működtetés lehetősége, illetve igénye.

A közös működtetésre ésszerű keretet kínálnak az önkormányzati törvények. Olyan intézményfenntartó társulások létrehozására nyújtanak lehetőséget, amelyek a megyei és városi (helyi) közös érdekek jobb szolgálata jegyében együtt biztosítják a finansiális költségeket. Ez a forma leginkább a megyei könyvtárak működtetését jellemzi, ahol az érdekelt önkormányzatok alku nyomán állapodnak meg évenként a finanszírozás részleteiben.

Az önkormányzatok életét irányító jogszabályoknak mindeddig kellően ki nem használt alap gondolata ez a közös érdekeket szolgáló intézményműködtető társulás. Tanulságos, hogy vélt vagy valós érdeksérelmek, presztizs szempontok igen sok esetben megakadályozták az ésszerű együttes cselekvést. A törvények további javítása során érdemes kezdeményezni, hogy a kulturális intézmények több önkormányzat által történő közös fenntartását jelentős előnyök nyújtásával jutalmazza, illetve juttassa kivételes előnyökhöz a költségvetést biztosító parlament.

Egyes kiemelkedő városi önkormányzatok tudatosan törekedtek az elmúlt évek során arra, hogy kulturális intézményeiket újak alapításával teljeskörűvé tegyék. Példaként Győr vagy Székesfehérvár városát említhetem, ahol a megyei múzeum és levéltár mellett létrejött a városi (művészeti profilú) múzeum és a városi levéltár. Ezek az intézményalapító törekvések látens módon vagy éppen hogy hangosan követelve régóta jelen vannak másutt is, nem csoda tehát, ha példájukat követni fogják. Az új intézmények gründolása végső soron a finanszírozási feltételek megteremtésének függvénye. E tendencia által a levéltárak szorító raktározási gondjaik egy részét képesek lesznek enyhíteni, a városi múzeumok pedig új - vonzó - értéket hozhatnak létre.

Különös helyzet jellemzi az önkormányzati közművelődési könyvtárak világát. A fővárosi, 19 megyei és 145 városi könyvtár számában nem történt lényegi változás. A falvak könyvtárai csökkentek megközelítően 500-al, így alakult a teljes közművelődési könyvtárak száma 4200-ról 3700-ra. Könyvtári állományuk változatlanul megmaradt 41 millió körül, miközben megszabadultak az évtizedek során felhalmozódott propagandisztikus társadalomtudományi, politikai és szépirodalmi művektől. Szinten maradt az olvasók és a kölcsönzött könyvek száma, közel megháromszorozódott az

állománygyarapításra fordított összeg (142 millióról 382 millióra) - mutatva a drasztikusan megnövekedett könyvtárakat.

Az iskolai könyvtárak esetében (kb. 3500-at tartunk számon) nincs említést érdemlő módosulás. Radikális változás következett viszont be a munkahelyi szakszervezeti könyvtárak esetén. Számuk a közel 4000-ról 1400-ra zsugorodott. Könyvtári állományuk a felére, kölcsönzött műveik ugyancsak a felére, olvasóik száma a harmadára csökkent. Nemzeti könyvtárunk, közel 120 szakkönyvtárunk, valamint felsőoktatási könyvtáraink komoly gondokkal ugyan, de eredményesen működnek.

Mégis - tehető fel a kérdés - milyen irány jelölhető meg a könyvtári hálózat továbbfejlődése számára? A könyvtári rendszer szolgáltatásaihoz állampolgári jogon való hozzájutás nem jelentheti azt, hogy napjainkban a bibliotékák nemzeti könyvtártól a legkisebb települési könyvtárig terjedő, kb. 9000-et kitevő számát továbbra is teljeskörűen szükséges fenntartani. Még mindig nagyon jelentős párhuzamosságok működnek, különösen az önkormányzatok intézményeinél, amelyeknek az ésszerű átalakítása, az anyagi források koncentrációja a mainál kielégítőbb helyzetet teremthet. E tekintetben optimális időn belül elérendő állapot az, hogy tudományos és közművelődési célok érdekében minden könyvtár egyaránt ún. "elérési pont" legyen valamennyi könyvtári szolgáltatáshoz. A könyvtárak között erős kooperatív kapcsolatokat szükséges felépíteni a szolgáltatások minimumának biztosítására: képesek legyenek a drámai mértékben növekedő publikus dokumentumokat rendelkezésre bocsátani és e termékből legalább regisztratív szintű tájékoztatást nyújtani. Az elektronizáció kimeríthetetlen tartalékokat ígér egy szilárd rendszeren alapuló és életképes információs infrastruktúra felépítése nyomán a könyvtáros, információ-táros, multimédiatáros szakma és persze a felhasználó publikum részére.

*

*

*

A magyar közgyűjtemények közigazgatási, tudományos és kulturális feladatokat egyaránt ellátó intézményei, a levéltárak kifejezetten felértékelődtek az elmúlt 5 évben. Az évtizedek alatt stabilná vált levéltári hálózat mellett a közelmúltban három megyei jogú város - Székesfehérvár, Győr és Tatabánya - hozott létre önálló levéltárat. A helyi önkormányzatok által létesített levéltárak számában lassú növekedés várható, hiszen az új törvény elkészült tervezete lehetőséget nyújt valamennyi önkormányzat számára levéltár alapítására és fenntartására.

A társadalmi és gazdasági életben bekövetkezett korszakos változásoknak természetes következménye a levéltárak funkciójának felértékelődése. Gondolnunk kell mindenekelőtt a kárpótlási törvények végrehajtásával

kapcsolatos adatszolgáltatási kötelezettségre. A levéltárak munkatársai áldozatkész és felelősségteljes munkával 1991 óta 200 ezer kárpótlási adatszolgáltatással segítették a hozzájuk forduló állampolgárokat. Eközben a kutatást segítő eszközparkjukat kifejlesztették, s ez még akkor is eredmény, ha az eszközök egy része a fokozott igénybevétel következtében elhasználódott. Mellékes, de el nem hanyagolható körülmény, hogy a kárpótlási ügyek intézése háttérbe szorította a levéltárak megszokott belső feladatait. Az átvett, vagy átvételre váró iratanyag nagymértékben felhalmozódott, így az elkövetkező évek egyik fontos feladatát e restancia rendezése, selejtezése, segédletkészítése és állagmegóvása adja.

Ugyancsak fontos feladatokat róttak a társadalmi változások a levéltárakra azáltal, hogy gondoskodniuk kellett - esetenként azonnali átvétellel - a jogutód nélkül megszűnt hivatalok, intézmények és gazdálkodó szervezetek levéltári anyagáról. Átvették és kutathatóvá tették a pártállami időszakban külön kezelt MDP-MSzMP iratokat és a volt Állami Egyházügyi Hivatal iratait.

Az elmúlt évek elemi erővel hívták fel a figyelmet a levéltári raktárak véges befogadói kapacitására. Megfelelő előkészítés után a megyei önkormányzati levéltárak 1991-től közel 50 ezer folyóméter iratanyag befogadására alkalmas raktárakkal bővültek. Megkezdődött a Magyar Országos Levéltár új raktárbázisának felépítése, 50 ezer iratfolyóméter meghaladó raktározási lehetőség kialakításával. Budapest Főváros Levéltára pedig tervezi egy teljesen új levéltári objektum felépítését.

Napjainkban a levéltárak összesen 256 ezer folyóméternyi történeti iratot őriznek. Az utóbbi öt év 40 ezer folyóméternyi gyarodást hozott. Ebből a Magyar Országos Levéltár 10 ezer, a fővárosi és megyei levéltárak 25 ezer folyóméternyi irattal gazdagodtak. Óriási gond forrása, hogy a ma működő levéltári raktárak egyharmada - sajnos - nem igazán alkalmas iratok őrzésére. Ebből következően az iratok jelentékeny része pusztulófélben van, s megmentésükhöz (az egészséges raktárakon túl) technikai berendezésekre van szükség. Különösen a XX. századi iratok zömének állapota fenyegető, mert a papír és az íróanyag gyenge minősége a szétmállás és az elhalványulás veszélyét hordozza. Több tízezer folyóméter iratanyag igényel mielőbbi konzerválást, restaurálást és sürgős mikrofilmre vitelt.

Az állagvédelem kellő fontosságú kezelése mellett a kutatás feltételeinek javítását is szorgalmazza a felelős ágazati irányítás. A rövidesen parlament elé kerülő törvény prioritást biztosít és könnyítést tartalmaz az igazoltan tudományos célú kutatások számára.

*

*

*

Az ország múzeumainak működését számos tekintetben - persze évtizedek óta - kétarcúság jellemzi. Egyik oldalon sikeres teljesítmények sorakoztathatók fel, másik oldalon ugyanakkora jelentőségű gondok halmozódtak fel. Az országos múzeumok, szakmúzeumok és megyei múzeumok számára 1961-től konstans (meghaladja a 60-at). A szinte semmiből fokozatosan a tájmúzeumok és gyCíjteményeik száma küszött fel közel 250-re, a múzeumi kiállítóhelyek pedig 440-re.

1989 és 1994 között a múzeumi létesítmények száma alig változott, megmaradt az összesen 750-es szám körül. Összetételük azonban módosult. Megszűnt 48 intézmény, s létesült 65. A bezárt múzeumi kiállítóhelyek egy részének politikai indítékai voltak (pl. Münnich Ferenc vagy Dobi István emlékkiállításai), de számos esetben a fenntartó szűnt meg (pl. a Beton- és Vasbetonipari Múvek) s vele együtt a \$zakgyűjteménye, változott sok esetben a fenntartó önkormányzat kulturális igénye és ízlése is.

Az ízlés- vagy igényváltozást. új létesítmények is tükrözik. Korábban a múzeumi térképeken fel sem lelhető települések önkormányzataiösszefogva a megyei múzeumokkal - nyitottak tájházakat és falumúzeumokat. De a 90-es évek első felében kezdte meg hivatalos működését a Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archivum, a Ludwig Múzeum, vagy a Postamúzeum Rádió és Televízió-történeti kiállítóhelye. Külön fejezetet érdemelne, mégis csupán említést tehetek arról, hogy az egyházi közgyűjtemények fenntartására 1991-től folyamatosan nyújt jelentős kötségyvetési támogatást az országgyűlés. Haszna az egyházi múzeumok, kiállítóhelyek - emellett könyvtárak és levéltárak - számának gyarapodásával és eredményes tevékenységével is mérhető.

Múzeumaink műtárgyállománya az 1961-es 3 millióról (különösen a megyei múzeumi szervezetek aktív munkája révén) 1989-re 12 millióra növekedett. Ez a mennyiség 1995-re meghaladta a 17 milliót. Az állandó kiállítások czret megközelítő számából évente csupán 50-60-at nyitunk meg, de az időszakos tárlatok mennyisége még mindig eléri-meghaladja az ezret. A muzeológusok tudományos tevékenységének mutatói az 1980-as években érték el számszerűen a csúcst, de teljesítményük ma sem lebecsülendő - 2500 tanulmány és 1000 kötet. (E ponton kénytelen vagyok rámutatni arra, hogy bár hagyományai vannak a muzeológusi tevékenység és a tudományos kutatás helyes arányainak, az utóbbi évek néha és néhol jóvátehetetlen fejleménye a klasszikus muzeológusi munka háttérbe szorulása. E tendencia szükségszerű megfordítása a jövő érdeke.)

Mégis! A serpenyő mások oldalára gondok és tennivalók sokaságát kell odasorolni. Vázlatosan és példa gyanánt fogalmazok meg közülük néhányat.

A kevés korszerű múzeumi raktár mellett jelentős az állagromlást előidéző depók száma, ráadásul elvi kérdőjeleket is szükséges megfogalmazni a műtárgy-raktározás örökölt napi gyakorlatában. Nem tudtuk eddig érvényre juttatni a kiemelkedő műkincsek különleges és biztonságos raktározásának örökét, számítva rendkívüli körülményekre (pl. elemi kárra) is. További haladást kell elérjünk a □ muzeális emlékek nyilvántartásának korszerűsítésében, az elektronikus adatbázisok felépítésében. Az ezredfordulóhoz közeledve újra kell gondolni a múzeumi gyűjtemények további fejlesztésének (és selejtezésének) szempontjait. Külön 'kérdésként merülnek fel a jelenkor múzeumi megőrkítésének elvei és gyakorlata. Folytatni kell a magántulajdonú védett műkincsek problémakörének áttekintését, s a védelmet - új szabályozókkal - eredményesebbé kell tenni. Gondosabb és tudományosan igényesebb (közönségforgalmi érdekeket jobban figyelembe vevő) időszakos kiállításokat kell rendezzünk - a megszokottnál lényegesen alacsonyabb számban. Szép számmal lehetne persze ma már kivételeket (kivételesen igényeseket) példaként állítani. Gondok vannak a muzeológusképzés gyakorlati oldalával, magasabb szintre emelése a felsőoktatással közös érdek. Megoldatlan és feszülő viszony fűzi a mú□eumokat a hazai műkereskedelemhez, amelyet elvi és gyakorlati oldalról is sürgősen rendezni kell. De - a példákat befejezve - van tennivalónk a nemzeti kisebbségek múzeumainak bővítésével, sőt országos közgyűjtemények (a nemzeti hangtár vagy a videotár) létesítésével is.

*

*

*

Gyakran érvelünk - s nem alaptalanul - azzal, hogy kulturáli□ intézményeink között a rendszerváltás idején levéltáraink, múzeumaink és könyvtáraink (különböző mértékben wgyan, de) eredményesen talpon maradtak. Remélhető, hogy a közeljövő államháztartási reformja az új működési modeltben is biztosítani fogja a közgyűjtemények alapfeladatainak. kulturális örökségünk ápolásának financiá(is hátterét. Bizonyos ugyanis, hogy a KÖZ gyűjteményei révén tájékozottabb és fejlettebb ízlésű társadalom minden problémára könnyebben talál megoldást, mint az elmaradott.